

I.A. ГАПОНЕНКА

МОЎНАЯ ПАЛІТЫКА І МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ Ў XIX – НА ПАЧАТКУ XX ст.

Рассматриваются социально-экономические, общественно-политические, религиозно-культурные факторы, которые оказывали влияние на характер белорусских языковых процессов в XIX – начале XX в. Описываются особенности белорусской языковой ситуации названного периода.

In the article the social-economic, public-political, religious-cultural factors, which have made influence on the character of the Belarusian linguistic processes in the XIX and the beginning of the XXth century, are analyzed. The particular features of Belarusian language of this period are described.

Перыяд XIX – пачатак XX ст. з’яўляецца вызначальным этапам у беларускай моўнай гісторыі, на працягу якога былі закладзены асновы новай беларускай літаратурнай мовы. Дакладнае разуменне таго, якімі заканамернасцямі характарызаваўся тагачасны моватворчы працэс, вельмі важнае не толькі для гістарычнай навукі аб мове, але таксама для пазнання і вырашэння многіх сённяшніх моўных праблем.

Развіццё мовы і ўдасканаленне кампанентаў яе сістэмы, як вядома, падпарадкоўваецца не толькі ўнутраным законам, але і знаходзіцца пад уплывам аб’ектыўных пазалінгвістычных фактараў. Для фарміравання цэласнай моўнай карціны XIX – пачатку XX ст. варта разгледзець тыя грамадска-палі-

тычныя, сацыяльна-эканамічныя і рэлігійна-культурныя аспекты, якія аказвалі ўздзеянне на характар тагачасных беларускіх моўных працэсаў.

1. Шэраг знешніх абставін непасрэдна спрычыняўся да моўнага станаўлення.

1.1. Так, беларуская моўная сітуацыя напрамую залежала ад *агульных прынцыпаў вырашэння моўных пытанняў*, якія прымяняліся ўладамі Расійскай імперыі для «інародцаў». Найлепшым чынам гэтыя прынцыпы характарызуе заметка, надрукаваная ў «Нашай Ніве» – беларускамоўнай газеце пачатку ХХ ст.: *Камандзер 14 Аланецкага палка выдаў прыказ па палку, у каторым пішэ: «Дагледзіў я, што «інародцы» пішуць пісьмы да сваякоў не па расейску, а у сваей роднай мове. ...Армія у часе спакою – гэта школа. Інародзец, пакуль ён на службе, праз тры гады павінен навучыцца расейскай мовы, а гэта можна зрабіць толькі тады, калі інародцы будуць гаварыць і пісаць толькі па расейску. Сваякі і знаёмыя іх павінны на пісьмы атказываць таксама толькі па расейску...»* («Наша Ніва», 1912, № 6, с. 4).

Адпаведна на дзяржаўным узроўні гаворка аб падтрымцы развіцця беларускай мовы ўвогуле не вялася. У лепшым выпадку (у першай палове ХІХ ст.) на яе проста не звярталі ўвагі, маючы за «нешта дзіўнае, арыгінальнае і ў кожным разе малавядомае». Ад другой паловы ХІХ ст. паступова стала афармляцца думка, «згодна з якой беларуская мова безумоўна кваліфікавалася як складовая частка расійскай мовы (“русского языка”)... У сітуацыі ўмацавання расійскай дзяржаўнасці, інтэнсіўнага фармавання расійскай нацыянальнай ідэалогіі і ўсё большага ўцягнення Беларусі ў сферу расійскіх інтарэсаў практыка непрызнання самастойнасці беларускай мовы адлюстроўвала дзейнасць старога прынцыпу: *чыя дзяржава, таго і мова*» (Запрудскі 2003, 76).

У навуковым асяродку статус беларускай мовы таксама не меў адназначнай ацэнкі. Адны даследчыкі лічылі яе адгалінаваннем іншых моў, напрыклад, І.І. Сразнеўскі, А.А. Патабня, А.І. Сабалеўскі (гл. Шакун 1995, 35). Другія ж, напрыклад М.І. Надзеждзін, М. Максімовіч, А.А. Шахматаў, Я.Ф. Карскі, В. Паржазінскі, М. Коласаў, П. Жыцецкі (гл. Шакун 1995, 36–37, 78–79; Сарока 2011, 100), выказвалі думку аб яе самастойнасці, але гэтая версія, безумоўна, не мела афіцыйнага прызнання. Нават выпадкі агучвання падобных меркаванняў у афіцыйных крыніцах былі выключна рэдкімі.

Гісторыкі беларускага мовазнаўства, апісваючы беларускую моўную сітуацыю ХІХ – пачатку ХХ ст., рэгулярна ўпамінаюць факт забароны беларускай мовы царскімі ўладамі. Заўважым, аднак, што не існуе адзінай версіі адносна таго, калі канкрэтна і якой афіцыйнай паперай гэтая забарона была ўведзена. У розных навуковых працах фігуруе розны набор адпаведных дат і дакументаў. У «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» аўтараў І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч у сувязі з беларускім моўным пытаннем упамінаецца цэнзурнае распараджэнне 1847 г., накіраванае супраць мясцовага сепаратызму, цыркуляр 1859 г., якім забараняўся друк з выкарыстаннем лацінскага шрыфту, і больш разгорнуты яго варыянт у выглядзе «Часовых правілаў па цэнзуры» 1862 г. (гл. Крамко 1968, 10). Л.М. Шакун у «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» абагульнена спасылкаецца на «цэлы шэраг спецыяльных пастановаў царскіх улад аб забароне беларускага кнігадрукавання, асабліва лацінскімі літарамі» (Шакун 1984, 180). У выданні «Лексікалогія беларускай мовы» гаворка ідзе пра адзін абмежавальны цыркуляр, датычны непасрэдна беларускага лацінамоўнага друку, прычым датуецца ён 1867 г. (гл. Лексікалогія, 85). З гэтай жа датай звязвае «афіцыйную забарону выкарыстання беларускай мовы для ўсіх відаў літаратуры» і Л. Лыч (Лыч 2010, 29).

Вельмі падрабязна разнародныя дазеныя адносна забароны беларускага друкаванага і вуснага слова ў ХІХ ст. яшчэ ў 1928 г. прааналізаваў Ал. Шлюбскі. Прапрацаваўшы больш за 200 крыніц па тэме, ён прыйшоў да наступных высноў. Забарона беларускага друку адбылася ў 1859 г. у сувязі з лацінскім алфавітам, а ўсе ранейшыя і пазнейшыя даты не пацвярджаюцца фактамі. Нягледзячы на тое, што беларускі друк у ХІХ ст. не меў яўных фармальных перашкод і ў гэты час беларускамоўныя выданні рознай ідэйнай скіраванасці больш ці менш рэгулярна траплялі ў свет, агульную палітыку расійскага ўрада на беларускіх землях ніяк не выпадае лічыць спрыяльнай. Уціск беларускага друкаванага слова праводзіўся на падставе разнастайных цыркуляраў, што былі выдадзены ў адносінах да іншых нацыянальных меншасцей у Імперыі. Перманентныя русіфікатарскія дзеянні сведчаць, што ўлады не маглі згадзіцца з вольным развіццём літаратуры на «бѣлорусскомъ и малорусскомъ нарѣчіяхъ русскаго языка». Дазволы ж на выхад асобных беларускіх кніг калі і выдаваліся, то толькі з мэтай «беларуса зрабіць рускім, іншы раз нават і пры дапамозе беларускай мовы» (Шлюбскі 1928, 336–337). Менавіта гэта было прычынай санкцыянаванай урадам публікацыі некалькіх брашур на беларускай мове і нават з’яўлення планаў аб выданні беларускамоўнай газеты ў 1860-я гг. (гл. Запрудскі 2003, 76–77).

На сённяшні дзень найбольш пераканаўчы пункт погляду Н.Б. Мячкоўскай, якая абгрунтавана сцвярджае, што ў строгім сэнсе «ў ХІХ стагоддзі не было ўрадавых забарон публікаваць увогуле што-небудзь на ўкраінскай і беларускай мовах». Рэпрэсіі былі накіраваныя на змест публікацый, а ў яшчэ большай ступені – на шрыфт, а менавіта лацінку, якая лічылася польскім шрыфтом і таму «выклікала большую варожасць вялікадзяржаўных шавіністаў, чым сама мова» (Мечковская 2003, 55–56).

1.2. Элементарам моўнай палітыкі, ад якога ў значнай ступені залежыць інтэнсіўнасць працэсу фарміравання пісьмовай мовы і ўзровень яе нарматыўнасці, з'яўляецца *стан нацыянальнага кнігадрукавання*, бо чым больш кнігадрук арганізаваны і дасканалы, тым вышэй патрабаванні да друкаванага слова.

Прыкладзём некалькі паказальных фактаў і лічбаў, што характарызуюць беларускі кнігадрук XIX – пачатку XX ст. У XIX ст. беларуская кніга прабівалася ў свет з вялікімі цяжкасцямі. За ўсё XIX ст. (да 90-х гг.) выйшла 38 беларускіх выданняў (гл. Кніга Беларусі 1986, 203). З канца XIX ст. выдавецкі працэс становіцца больш інтэнсіўным. Так, за перыяд з 1891 па 1906 г. з'явілася каля 40 толькі асобных беларускіх выданняў (гл. Крамко 1967, 42). Кардынальна сітуацыя з выданнем беларускіх кніг змяняецца з 1906 г. пасля выхаду вядомага закона «аб свабодзе друку»^{*}: за кароткі час ствараюцца буйныя беларускія выдавецтвы і выдавецкія аб'яднанні, з'яўляюцца першыя легальныя перыядычныя беларускія выданні, прыкметна павялічваюцца колькасныя паказчыкі выхаду беларускіх кніг. Так, з 1906 па 1915 г. выйшла прыблізна 100 беларускіх кніг і брашур (гл. Крамко 1967, 43). Тым не менш выданне на беларускай мове ажыццяўлялася больш марудна, чым на іншых мовах. Напрыклад, паводле Н.Ю. Бярозкінай, на працягу 1910 г. у Расіі выйшла 649 назваў кніг на латышскай мове, 454 – на эстонскай, 313 – на татарскай і толькі 14 – на беларускай (гл. Бярозкіна 2000, 128). Але ўсё ж сам факт функцыянавання мовы ў літаратурна апрацаваным выглядзе быў найважнейшым і наймацнейшым стымулам станаўлення беларускай нацыянальнай мовы.

1.3. Непасрэдныя праявы афіцыйнай моўнай палітыкі можна бачыць і ў *адукацыйнай* сферы. У разгляданы перыяд дзяржава не была зацікаўлена ў развіцці адукаванасці ды і проста пісьменнасці на тэрыторыі ўскраінаў, населеных «інароўцамі». У выніку тагачасная беларуская сістэма навучання знаходзілася ў цалкам незадавальняючым стане. У сярэдзіне XIX ст. на Беларусі ў невялікай колькасці школ (пераважна пачатковых) навучаннем было ахоплены каля 0,5 % насельніцтва (гл. Нюгowska 1996, 13). Да канца XIX і асабліва на пачатку XX ст. колькасць школ істотна павялічылася, але ўсё роўна «апытанні, зробленыя ў 1897 г., выявілі, што тры з чатырох беларусаў ва ўзросце паміж 10 і 49 гадамі не ўмелі ні чытаць, ні пісаць» (Лінднэр 2005, 33). Вельмі нізкімі былі паказчыкі жаночай пісьменнасці – ад 24,9 % сярод беларусак-каталічак да 3 % сярод праваслаўных, у той час як менавіта жанчыны «адыгрываюць цэнтральную ролю ва ўзнаўленні калектыўнай ідэнтычнасці і трансляцыі культуры» (Терешкович 2004, 116).

Да таго ж «беларусы ў Імперыі так і не зазналі на ўласным вопыце, што такое “губернскі ўніверсітэцкі горад” – з больш высокім культурна-адукацыйным узроўнем “усяго” што “побач” з універсітэтам: гімназіі, тэатра, духоўнай семінарыі, мясцовых “губернских ведомостей”, публічнай бібліятэкі, кніжных крам…» (Мячкоўская 2008, 36). Вышэйшыя навучальныя ўстановы на беларускай тэрыторыі зачыняліся на працягу ўсяго XIX ст.: Віленскі ўніверсітэт быў зачынены ў 1832 г., а Горы-Горацкі земляробчы інстытут – у 1864 г. На пачатку XX ст. рабіліся захады па адкрыцці на Беларусі вышэйшых навучальных устаноў. Так, у 1908 г. была створана камісія з афіцыйных асоб генерал-губернатарства і некалькіх прадстаўнікоў віленскай інтэлігенцыі, якая ініцыявала ўзнаўленне дзейнасці Віленскага ўніверсітэта (гл. Лінднэр 2005, 34). З прапановамі аб стварэнні ўніверсітэтаў выступалі гарадскія рады Віцебска і Мінска (гл. Нюгowska 1996, 15). Ёсць звесткі, што «ў кастрычніку 1913 г. рабочыя-беларусы Капыля звярнуліся ў Дзяржаўную Думу з петыцыяй, у якой патрабавалі прызнаць родную мову і падтрымаць прашэнне аб адкрыцці на Беларусі ўніверсітэта» (Філякоў 1992, 143). Але ўсе гэтыя намаганні аказаліся марнымі.

Яшчэ большую праблему складала тое, што беларусы не мелі нават пачатковай нацыянальнай школы. Уся сістэма асветы на беларускіх землях будавалася на чужамоўнай аснове. На пачатку XIX ст. у беларускіх губернях дзейнічалі амаль выключна польскія школы. Пазней польская мова ў адукацыйнай сферы замянілася рускай, а беларускамоўнае навучанне практыкавалася ў нелегальных беларускіх школах. Развіццю навучання на роднай мове перашкаджала адсутнасць у дастатковай колькасці беларускамоўнай вучэбнай літаратуры, выданне якой у больш-менш арганізаваным выглядзе пачалося толькі ў канцы першага дзесяцігоддзя XX ст. Не хапала таксама нацыянальна арыентаваных настаўніцкіх кадраў, бо пры падрыхтоўцы настаўнікаў надзвычай актыўна прымяняліся русіфікатарскія захады, у выніку якіх настаўніцкія семінарыі і інстытуты, па словах Я. Лёсіка, становіліся «спецыяльнымі школамі абрусення» (Снапоўская 1995, 44). Няма патрэбы ў каментарыях адносна таго, як падобныя абставіны ўздзейнічалі на стан беларускай нацыянальнай мовы.

1.4. Фрагментам моўнай палітыкі, невідавочным, але значным па сваіх выніках, стаўся той факт, што найменне *руская мова (язык)*, у старажытнасці агульнае для трох усходнеславянскіх моў, было замацавана за тагачасным *великорусским языком*. У дачыненні да беларускай мовы (якую, як свед-

^{*} Прынята лічыць, што гэты закон з'явіўся рэакцыяй улад на рэвалюцыйныя падзеі 1905 г. Аднак фактычна ён быў выдадзены яшчэ напярэдадні рэвалюцыі – 12 (25) XII 1904 г., што прымушае шукаць іншыя падставы яго выдання. Для Беларусі, на думку даследчыкаў, актуальным магло быць імкненне з дапамогай дазволенай беларускай кнігі з цензура ўзгодненым зместам нейтралізаваць польскі палітычны ўплыў, які на пачатку XX ст. істотна пашырыўся на беларускіх землях (гл. Туронек 1992, 44).

чыць С. Запрудскі, на той час называлі *беларускай, крывіцкай, рускай, руськай, літоўска-рускай, польска-рускай, заходнярускай, балтыйска-рускай, чарнарускай, літоўскай* і інш.) гэты лінгвонім ужо не мог быць выкарыстаны, што «зацямяла рэтраспектыву беларускай мовы, без якой, відавочна, цяжка было разгледзець і яе перспектыву» (Запрудскі 2003, 75).

2. Апасродкаванымі элементамі моўнай палітыкі, якія аказвалі ўплыў на развіццё мовы, былі таксама наступныя фактары.

2.1. Размеркаванне насельніцтва па сацыяльных групах. Асабліва важнае значэнне для нацыянальна-моўнага станаўлення мела тое, што асноўная маса беларускага па паходжанні насельніцтва ў XIX – на пачатку XX ст. жыла ў сельскай мясцовасці. Гэта несумненна «стварала перашкоду для разумення ідэнтычнасці нацыянальнага ці якога-кольвечы іншага характару» (Лінднэр 2005, 29). Пры гэтым асноўную частку гараджан на Беларусі складалі не беларусы, а яўрэі (53,5 %) і рускія (каля 18 %) (гл. Шыбека 1992, 169; Біч 1993, 5). У выніку горад «як камунікацыйны цэнтр, як месца абмену ідэямі і інтэлектуальны базіс любой нацыі, у гэты час не знаходзіўся ў распараджэнні беларусаў; дакладней кажучы, беларусы не маглі выкарыстаць горад як прастору стварэння супольнасці» (Лінднэр 2005, 31), што, натуральна, не спрыяла станаўленню нацыі, а значыць і нацыянальнай мовы.

2.2. Тэмпы фарміравання нацыянальнага грамадскага руху. Паводле сведчанняў большасці даследчыкаў, выразную нацыянальную афарбоўку беларускі грамадскі рух набывае дастаткова позна. Польскі вучоны Рышард Радзік, як многія іншыя навукоўцы, мяркуе, што гэта адбылося толькі пасля 1900 г., калі была арганізаваная Беларуская Рэвалюцыйная Партыя (з 1903 г. – Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, пазней – Беларуская Сацыялістычная Грамада), а таксама лічыць, што ў цэлым беларускі нацыянальны рух быў адным з найпазнейшых нацыянальных рухаў у сучаснай Еўропе і адначасова адным з найбольш слабых у нашай частцы кантынента (гл. Radzik 2000, 9).

Даследчыкі ўказваюць цэлы комплекс гістарычных, канфесійных і нават лінгвістычных прычын заважэння беларускага нацыянальнага самаўсведамлення (гл. Терешкович 2006). У рамках тэматыкі нашага даследавання асноўная перашкода для фарміравання нацыянальнай ідэі нам бачыцца ў сістэматычнай паланізацыі ці русіфікацыі мясцовых беларускіх эліт. Па словах Ю.У. Чарняўскай, «бядка была не ў тым, што не было эліт: бядка ў тым, што яны былі чужымі. Іх перасячэнне з “бязмоўнай большасцю”, г. зн. масамі, было мінімальным» (Чарняўская 2010, 41). Пры адсутнасці нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі беларусы доўгі час не мелі акрэсленага нацыянальнага пачуцця і адпаведна спрычыняліся да моўнага станаўлення хутчэй выпадкова, чым усвядомлена.

2.3. Стан культуры. На афіцыйным узроўні ў разглядаемы час ініцыяваліся асобныя даследаванні беларускіх культурных фрагментаў, найперш у мэтах збірання доказнай базы для абгрунтавання прыналежнасці беларусаў да рускай нацыі. У цэлым жа аўтэнтычная беларуская культура не мела дзяржаўнай падтрымкі і была вымушаная літаральна прарывацца праз чужародныя напластаванні. Найчасцей такія прарывы былі звязаны з канкрэтнымі прыватнымі ініцыятывамі. Так, выключна намаганнямі той ці іншай асобы ствараліся беларускія нацыянальныя культурныя арганізацыі, напрыклад, аматарскі беларускі тэатр В. Дуніна-Марцінкевіча, «Першая беларуская труппа Ігната Буйніцкага» (1907–1910 гг.), беларускі артыстычны гурток Ф. Здановіча, удзельнікі якога ў 1913 г. ажыццявілі пастаноўку «Паўлінкі» Янкі Купалы, труппа А. Бурбіса, «Беларускі народны хор» У. Тэраўскага (гл. Лыч 2001, 39–40) і інш.

У цэлым беларускай нацыянальнай культуры давалося пераадолець моцнае супраціўленне ўлады, перш чым яна развіла свой рэгіянальны статус да ўзроўню нацыянальнага і сталася стымулам развіцця нацыянальнай беларускай мовы.

2.4. Рэлігійная палітыка. Уласныя канфесійныя і нацыянальныя патрэбы насельніцтва этнічнай тэрыторыі Беларусі ні свецкімі, ні царкоўнымі ўладамі не ўлічваліся. Толькі асобныя (пераважна каталіцкія) святары прыхільна ставіліся да беларускага нацыянальнага руху, прынамсі выступалі за ўвядзенне беларускай мовы ў набажэнства, напрыклад, прафесар Петраградскай духоўнай акадэміі Ф. Абрантовіч, ксяндзы В. Гадлеўскі, А. Астравіч, Ф. Будзька, К. Стаповіч, Л. Хвецка, А. Станкевіч (гл. Лыч 2001, 41). Віленскі біскуп Э. Роп у 1905 г. у сваіх цыркулярах пісаў: «Не жадаючы быць паланізатарам беларускага народа (гэта не можа з’яўляцца задачай рэлігіі), пры тлумачэнні дзецям ісцін веры трэба выкарыстоўваць мову, на якой размаўляюць людзі ў сваім доме, г. зн. беларускую…» (цыт. па: Смалянчук 1994, 183).

У цэлым беларусы, падзеленыя па канфесіянальнай прымеце фактычна на палякаў (каталікі) і рускіх (праваслаўныя), не маглі прэтэндаваць на нацыянальна-рэлігійную асобнасць і нават на ўжыванне ў набажэнстве беларускай мовы. З-за немагчымасці чуць родную мову ў царкве страчвалася адчуванне духоўнай сувязі паміж ніжэйшымі сляямі насельніцтва і элітай, што ператварала беларускую мову ў «прагматычны сродак зносінаў сярод вясковага грамадства, а не сэнсатворчы нацыянальны капітал» (Лінднэр 2005, 57).

¹ Паводле меркаванняў даследчыкаў, ад 76 % (гл. Шыбека 1997, 19) да 95 % (гл. Біч 1993, 6) беларусаў адносіліся да сялянскага саслоўя.

3. Такім чынам, у XIX – на пачатку XX ст. непасрэдная моўная палітыка*, а таксама суправаджаючыя знешнія фактары былі адназначна неспрыяльнымі для развіцця беларускай мовы. Як гэта адбылася на моўнай сітуацыі на Беларусі?

Прынята лічыць, што «адзіным захавальнікам і творцам беларускай культуры (а значыць і мовы. – І. Г.) застаўся «просты народ» (Біч 1993, 4). «Беларускай мовай у сукупнасці яе мясцовых гаворак карысталіся пры вусных зносінах прыгонныя сяляне, дробная шляхта, мяшчане, рамеснікі, ніжэйшае духавенства» (Арцямёнак 2010, 16). Сапраўды, сумненні адносна беларускамоўнай прыналежнасці гэтай часткі грамадства не ўзнікаюць.

Больш складаная сітуацыя назіралася ў асяродку шляхты, як дробнай, так і заможнай, якая мела пачуццё палітычнага адзінства, але не мела развітога пачуцця этнічнай самасвядомасці (гл. Макарэвіч 2006, 270). У гэтай групе самавызначэнне па сацыяльнаму статусу прынамсі да паловы XIX ст. «усё яшчэ мела больш вагі, чым вызначэнне канфесійнае ці, тым больш, этнічнае» (Куль-Сяльвестрава, 295). Адносіны шляхціца да народнай масы нешляхецкага паходжання маглі вагацца ад спачувальных да пагардлівых, але ў любым выпадку засноўваліся на захаванні пэўнай сацыяльнай дыстанцыі. Аб'яднанне грамадскай і інтэлектуальнай эліты з народамі запавольвалася нават не з-за неразумення этнічнай еднасці, а таму, што «гэта вымагала адмаўлення ад класава-культурнай элітарнасці, якой і акрэслівалася шляхетнасць» (Radzik 2000, 204).

Фарміраванне пачуцця нацыянальнай прыналежнасці шляхты беларускіх тэрыторый прыпала на той перыяд, калі палякі і рускія настойліва пераконвалі жыхароў беларускіх зямель у іх прыроднай польскасці або рускасці, імкнучыся апрацаваць на сваю карысць беларускі «этнаграфічны матэрыял». У выніку мясцовая інтэлігенцыя аказалася ў вельмі вялікай ступені спаланізаванай ці русіфікаванай, выключанай з беларускага грамадска-культурнага працэсу і адпаведна ўлучанай у рускія ці польскія моўныя асяродкі. У першай палове XIX ст. грамадскім прыярытэтам валодала польская мова: яна абсалютна пераважала ў сацыяльных вярхах і лічылася святочнай, цырыманняльнай у тых сацыяльных сляях, для якіх бытавой, штодзённай была беларуская мова (гл. Арцямёнак 2010, 16–17). Пазней з узмацненнем русіфікатарскай палітыкі пачынае дамінаваць руская мова. Яна набывае ў беларускім грамадстве статус «мовы хлеба», без авалодання якой немагчымым становіцца здабыццё сацыяльнага поспеху (гл. Запрудскі 2003, 77).

Нават тыя прадстаўнікі інтэлігенцыі, хто адчуваў павязь з Беларуссю, яе народамі і мовай, успрымалі адмаўленне ад польскасці ці, пазней, расійскасці фактычна як пагрозу грамадскай дэградацыі (гл. Radzik 2000, 204). У выніку ўтвараўся своеасаблівы грамадскі парадокс, калі самі прыхільнікі ідэі беларускасці міжвольна (а часам, магчыма, і свядома) стрымлівалі яе на этнаграфічна-культурнай стадыі, не даючы вырацца з чужамоўных плыней і развіцця да нацыянальна-палітычнага ўзроўню. Яны мелі пашану да беларускага народа і яго мовы, але ўласнабеларуская ідэя для іх тым не менш заставалася ў пэўным сэнсе чужой. Нават В. Дунін-Марцінкевіч, паводле ўспамінаў Ядвігіна Ш., «у штодзённым сваім жыцці ня меў адвагі заявіць сябе шчырым беларусам, ня меў адвагі беларускую ідэю прыпасаваць да жыцця» (цыт. па: Мечковская 2003, 54), і Беларусь для яго «не была самастойнай у нацыянальных адносінах, уяўлялася тэрытарыяльна-этнаграфічнай, а не нацыянальнай цэласнасцю» (Терешкович 2004, 75). Нават Ф. Багушэвіч «не быў цалкам упэўнены ў адраджэнні і функцыянальнай паўнаце беларускай мовы», а яго «беларускія вершы... былі... свайго роду “хаджэннем у народ” сумленнага беларускага шляхціца-інтэлігента» (Мечковская 2003, 54–55).

Калі весці гаворку не пра ідэйныя падыходы, а факты рэальнага жыцця, то даследчыкі канстатуюць дастаткова актыўнае выкарыстанне беларускай мовы ў асяродку шляхты і нават заможнага дваранства. В.С. Макарэвіч прыводзіць шматлікія цытаты як вядомых асоб XIX ст. (Э. Вайніловіча, Я. Чачота, Н. Роўбы, А. Пыпіна, К. Крашэўскага), так і сучасных даследчыкаў, у тым ліку замежных, якія пацвярджаюць тое, што шляхта і памешчыкі «адчувалі... сябе адной крыві з мясцовымі людзьмі, да таго ж валодалі ягонаю мовай», «масы шляхецкія яшчэ доўга заставаліся дзвухмоўнымі, яшчэ ў дзевятнаццатым стагоддзі шляхта і паны з крэсаў свабодна карысталіся сялянскімі дыялектамі (фактычна беларускай мовай. – І. Г.)» (Макарэвіч 2006, 271). Паводле Яны Чачота, «крывіцкі дыялект» (беларуская мова) – гэта «мова, на якой на нашай памяці любілі размаўляць паміж сабою старыя паны, што яшчэ жывуць, на якой дагэтуль гавораць паны і аканомы з сялянамі» (цыт. па: Мечковская 2003, 52).

Ян Запруднік, спасылаючыся на П. Церашковіча, прыводзіць дадзеныя аб тым, што згодна з перапісам 1897 г. са 153 тыс. прадстаўнікоў дваранскага саслоўя на тэрыторыі Беларусі 43,3 % (гэта значыць больш за 65 тысяч чалавек) прызналі роднай мовай беларускую (гл. Запруднік 1992, 35). Падобныя факты сапраўды даюць падставу сцвярджаць, «што беларускі нацыянальна-гістарычны гмах другой палавы XIX ст. не быў канчаткова зруйнаваны аж да свайго сацыяльнага падмурка – сялянства, а былі яшчэ ў ім сцены і нават крыху даху» (Там жа).

* За выключэннем хіба што мінімальнага магчымасцей выдання беларускіх твораў, з'яўленне якіх не тое, каб дазвалялася, а хутчэй «літасціва» не заўважалася.

Такім чынам, відавочна, што беларуская мова, будучы абмежаванай у афіцыйным ужытку, тым не менш заставалася важнай неад'емнай часткай моўнай карціны на Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. Паказальнымі ў гэтым сэнсе з'яўляюцца звесткі ўжо згаданага перапісу 1897 г., паводле якіх толькі 73,2 % агульнай колькасці беларусаў назвалі роднай беларускую, акрамя таго, беларуская мова была прызнана роднай таксама амаль для 1482 татар і 795 яўрэяў (гл. Терешкович 2004, 144).

Пералічаны комплекс знешніх абставін у цэлым быў неспрыяльным для кансалідацыі беларускай нацыі, станаўлення нацыянальнай ідэі, а значыць – і для развіцця нацыянальнай мовы. Аднак тым не менш ва ўмовах прыгнечанага сацыяльна-эканамічнага становішча беларускага народа, пры адсутнасці ўласнай дзяржаўнасці, нацыянальнай школы, канфесійнага адзінства, слабасці і размежаванасці нацыянальнай інтэлігенцыі ўсё ж сфарміраваўся і замацаваўся беларускі эканамічны, палітычны і культурны элемент. Ён у сваю чаргу і паслужыў знешнім штуршком, дастатковым, каб насуперак імкненням дзвюх процідзеючых іншанацыянальных экспансій – польскай і рускай – па насаджэнні на Беларусі сваіх ідэалагічных і моўна-нацыянальных прыярытэтаў запусціць механізм рэалізацыі ўнутранага ўласнабеларускага моўнага патэнцыялу.

ЛІТАРАТУРА

- Арцямёнак Г. Моўны сінкрэтызм беларускіх мастацкіх твораў XIX стагоддзя на славянскім фоне // Мовазнаўства: Матэрыялы IV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце еўрапейскіх краін» (Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г.). Мн., 2010. С. 16–21.
- Біч М. Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX стагоддзя. Гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі (XI Міжнародны з'езд славістаў. Доклады). Мн., 1993.
- Бярозкіна Н. Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.). Мн., 2000.
- Запруднік Ян. Дваранства і беларуская мова // Беларусіка – Albaruthenica. Кн. 2. Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў: Матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жн. 1992 г. Мн., 1992. С. 29–36.
- Запрудскі С. Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму // Lėtopis 50 (2003) 1. С. 73–94.
- Кніга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог. Мн., 1986.
- Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1968. Т. 2.
- Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1967. № 3. С. 41–49.
- Куль-Сяльвестра С. Эвалюцыя этнічнага самавызначэння прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя ў Беларусі XVIII–XIX стст. // Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. IV: Матэрыялы IX Міжнар. навук. канф. «Шлях да ўзаемнасці» (Беласток, 20–22 ліп. 2001 г.). Беласток, 2002. С. 291–299.
- Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1994.
- Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гісторыя палітыкі Беларусі XIX–XX ст. / Пер. з нем. Л. Баршчэўскага. Мн., 2005.
- Лыч Л. Беларуская ідэя ў постацях і здзейсненнях. Мн., 2001.
- Лыч Л. Культура Беларусі: от самобытной к денационализованной. Мн., 2010.
- Макарэвіч В. С. «Развітанне з сарматызмам» – нацыянальны склад і мова шляхты Беларусі ў XIX ст. // Шлях да ўзаемнасці: Матэрыялы XII Міжнар. навук. канф. (Гродна, 11–12 ліст. 2004 г.). Гродна, 2006. С. 268–273.
- Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолінгвістические очерки. München, 2003.
- Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі: Нарысы. Мн., 2008.
- Сарока С. Беларуская мова ў інфармацыйнай прасторы Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі XIX ст. // Роднае слова. 2011. № 2. С. 98–101.
- Смалянчук А. Беларускае пытанне і польскі рух // Польшча. 1994. № 6. С. 176–192.
- Снайдэр Ц. Рэканструкцыя нацыі: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 / Пер. з англ. М. Раманоўскага і В. Калацкай. Мн., 2010.
- Снапкоўская С. В. Ля вытокаў нацыянальнай педагогікі. З гісторыі школы і педагогічнай думкі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст. Мн., 1995.
- Терешкович П. Белорусы в контексте национального возрождения народов западного пограничья Российской империи на рубеже XIX–XX вв. // Cesty k národnímu obrození i běloruský a český model. Sborník příspěvků z conference konane 4. – 6.7.2006 v Praze. Praha, 2006. С. 41–55.
- Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы. Мн., 2004.
- Філякоў У. Нацыянальная інтэлігенцыя і самасвядомасць беларусаў (канец XIX – пачатак XX ст.) // Беларусіка – Albaruthenica. Кн. 2. Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў: Матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жн. 1992 г. Мн., 1992. С. 138–143.
- Чернявская Ю. В. Белорусы. От «тутэйшых» – к нации. Мн., 2010.
- Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мн., 1995.
- Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1984.
- Шлюбскі Ал. Адносіны расійскага ўраду да беларускае мовы ў XIX ст. // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Кн. 2. Працы клясы філелёгіі. Менск, 1928. Т. 1.
- Шыбека З. Гарады Беларусі. 60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў. Мн., 1997.
- Głogowska H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996.
- Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Lublin, 2000.
- Turonек J. Działalność białoruskiego wydawnictwa «Zahlanie sonca i ũ nasza akonca» w Petersburgu (1906–1914) // Studia polonoslavica orientalia. Acta litteraria XIII. Warszawa, 1992. S. 41–62.

Паступіў у рэдакцыю 23.06.11.

Ірына Алегаўна Гапоненка – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы. Кола навуковых інтарэсаў – гістарычная лексікалогія, гістарычная і сучасная анамастыка, гісторыя беларускай арфаграфіі. Аўтар больш за 120 навуковых публікацый, сярэд якіх калектыўныя манаграфіі, слоўнікі, нарматыўныя даведнікі, вучэбна-метадычныя дапаможнікі, праграмы, артыкулы ў айчынных і замежных выданнях.